

Г.И. КУШЕНОВА

ЯСАУИ ЖОЛЫНДАҒЫ ЗІКІР МЕН ҚЫЛУЕТ ДӘСТҮРІ

(Сұлтан Ахмет Хазинидің «Джавахир ал-абрар» атты еңбегі бойынша)

Түркі халқының мәдени өміріндегі Ахмет Ясаудің рухани өсери тасаууфтық өлендерімен қатар оның алғашкы түркі-исlam діни жолын салып, халық арасында түркілік арқылы исламды қабылдатуы мен ислам арқылы түркілікті жаңғыртуы арқылы да көрініс табады. Ислам дінін түркі халықтарының тұрмыс-тіршілігіне, салт-дәстүріне, өмір сұру талабына сай қалыптастып, дамуына Қожа Ахмет Ясаудің еңбектері көп үлес қосты. Мәселен, қазіргі уақытка дейін түркі халықтарының арасында мәндай терімен күн кешкен сопы-дәруіштер, олардың завиялары және сол жерде патшаларды қабылдап, оларға үгіт-насихат, кенес берген шайхтар туралы көптең аныз-әнгімелер кездеседі.

Қожа Ахмет Ясаудің өмірбаяны, оның сопылық ілімдегі өзіндік әдептері, мақамы, жалпы ясауия дәстүрі жайлышын, өрі құнды мәліметтер беретін маңызды шығарма - Султан Ахмед ибн Маулана Махмуд ибн Султан ибн Хаджы Шах ал-Кураши сумма-л-Искандариуул-Хисари ал-Маяраннахи аш-шахи би Хазини, яғни қысқаша Сұлтан Ахмет Хазинидің «Джавахир ал-абрар мин амвадж-и бихар» атты қолжазбасы [1] болып табылады. 1593 жылы Османлы падишаһына ұсынылған бұл еңбекте Қ.А.Ясауи жайлыш жазылған ен көне, өрі нақты дерек болып табылады.

Сұлтан Ахмет Хазинидің «Джавахир ал-абрар мин амвадж-и бихар» атты еңбегі бойынша Ахмет Ясауи жолында кемел дөрежеге жету үшін «төрт есіктен - шаригат, тарикат, мағрипат, ақиқат - өту шарт» деп қабылданды. Ахмет Ясаудің өзі осы аталмыш «төрт есіктің» арасындағы үзілмейтін сабактастықты хикметтері арқылы айтып, яғни шаригатсыз - тарикатқа, ақиқатсыз - мағрипатқа жетудің мүмкін еместігін және мұнда өте білікті ұстаздың қажеттігін түсіндіреді. «Ясауи жолының басқа сопылық ағымдардан ерекшелігі - сопылықтың түркі даласындағы ислам дінімен бірге тарағандығында» [2, 167], - деп ғалым А.Абуов Ясауи жолының ерекшелігін нақты айтып өткен.

Барлық тарикаттардың өз ережелері, әдептері, халдері мен мақамдары болатыны секілді кен аймақта тараптады түркілік бағытта қалыптастан ясауия тарикатының да өзіндік халдері мен мақамдары болды. Хал және мақамның теория

жүзінде өзіндік ерекшеліктері болғанымен, тәжірибеде екеуі бірін-бірі толықтырып отырады. Сөлемдесу, зікір салу үрдістері тарикаттарға қарай ерекшеленеді.

Әр сопы өздерінің мақсаттарына жету үшін түрлі әдістер қолданып, әртүрлі жолдармен жүрген. Осылан байланысты тарикатқа кіргенде жасалатын рәсімдер де бір-біріне ұқсамаған, дәрүіштің саяхат ететін жерлері де бөлек болған.

Зікір ислам дінін негізі болып табылады. Құран Қәрімнің сексеннен астам аяттарында зікір туралы айттылады. Зікір ақылмен емес, сезімнен туындаиды. Аллаға жеткізетін сансыз жолдармен жүрушілерді ортактастыратын байланыс жол тек «зікір» болды.

Тасаууф психологиясында Алла мен адам арасындағы қарым-қатынас зейінде бірте-бірте да-мып, транс арқылы «жалғызыдыққа» ұласады.

Тарикатта зікір әрдайым шайхтың қадағалауында болған, тек қана оның рұқсатымен жасалған. Саид Яхия Ширванидің «Асрар ут-талибин» атты шығармасында зікірдің мынадай түрлерінің барлығы айттылады. Мәселен, «Тіл зікірі - бұл зікірмен Ҳақтың жүрек еске алады. Нәпсінің зікірі - әріппен, дауыспен естілмей, сезім және батын әрекетімен білінетін зікір. Жүректің зікірі - Алланы ойлау нәтижесінде туындаған зікір. Рухтың зікірі - Ҳақтың аянын, нұрларының көрінуі нәтижесінде туындаған зікір. Сырдың зікірі - өзінен кету, илихи сырлардың көрінуі мен ашылуы. Ҳафи (құпия) зікір - оның нұрларын жоқтау мен көзден өткізу. Ҳафии ул-ҳафи зікір - ен соңғы мақамға тән зікір» [3, 63-64].

Сұлтан Ахмет Хазинидің еңбегі бойынша Шайх ул-машайх зікір туралы былай дейді: «Дөңгелек қалқан жасап зікірге бастайтын уақытта «бисмиллах ир-рахман ир-рахим» деп, жеті рет «ла-илаха иллаллах» деу шарт. Демді ішке терең тартып, жүрекке жеткізіп, дем жүректі ысытқанға дейін ұстай керек, зікірде ойнасын. Зікірдің бұл түрі «зикрүл-адет» делінеді. Адамдар айта-айта зікірден ләzzат алады. Оларға тозактың (тозактың жетінші есігі) есігі жабылып, «барлыққа» жақындау есігі ашылады. Бұдан кейін махабbat пен жақындық пайда болады. Зікір тілден көнілге өтіп, қайта тілге келеді «илли машаллаху» деп көнілге орнығады, көніл зікір еткенде тіл «тілсіз»

қалады. Таухид мақамына отыратын болса, білім пайда болады. Одан кейін зікір ете-ете «зикрүллах» көнілден сыр өлеміне барады, қайта көнілге келеді. Маша-аллах. Зикрүллах сыр өлемінде файыпты еске ала бастайды. Бұл мақамдағы зікірге «зикрүл-хаиба» делінеді. Одан кейін көніл мен сыр бірігеді. Бірге зікір етіп рух өлеміне түседі. Рух өлемі зикрүллахтан шаттанады. Осы рух зікіріне «зикр-ул мушахада» делінеді. Зікір ете-ете жалғыздық «бірлік» мақамына өтеді. Ұлылық шарабын ішкізеді. Фена-л фена теңізінде тұншығып, өзінен-өзі кешеді. Бұл құл зикрүллах нұрымен фенага барады, Ҳақ бұл құлдан разы болады. Бұған «кашир ул ихтирам» мақамы делінеді» [1, 15-16].

Ясауияда зікір дауысты қолданылады. Адамның кеңірдегінен шыққан дыбыска байланысты тасаууф тарихында зікір «зикр-и ерре» немесе «зикр-и миншари» деген атпен танымал болған. Бұл зікірдің шығу тарихы былай баяндалады: «Қызыр (f.c.) бір күні Ахмет Ясауимен сұхбат жасауға келеді. Көнілді жүретін Қожа бұл жолы ренішті көрінеді. Себебін сұрайды. Қожа Ахмет Ясауи сонда: «достар мен кедейлердің батынларын қайғы иемденіп алды, оны кетіру шарасыз екенін көргенім үшін қайғыланудамын», - дейді. Сол уақытта Қызыр (f.c.) «ах, ах» деп зікірге бастайды. Ол қайғы жоқ болып, бұл зікір өмірлерімен силселе бойынша әдет болды» [1,44].

Ясауияда зікір туралы шайх Мұхаммед Гаус мынадай мәлімет береді: «бұл зікір екі қолын екі тізесінің үстіне қояды және демін ішіне жинал «Ха» деуі керек. Сосын демін қарын астынан кимылдатып және бас, бел, арқаны тен тұратында жағдайда ұстап тұрып қатты «Хау» деуі қажет. Осылай жалғасады» [4,107].

Зерттеулерде Ахмет Ясауи тариқатында қылуеттің маңызы ерекше болғаны және оның өзіне ғана тән әдептері бар екені айтылады. Әсірепе, ясауияда «қылует» үлкен маңызға ие болған. С.А.Хазини: «Ахмет Ясаудің ойынша «қылует» сөзіндегі әрбір әріпте көптеген түсіндіруі кын хикметтер жатыр» [1, 20-21], - деп жазады. М.Өзелсел өз еңбегінде «қылует» сөзінің этимологиясы «ал-халва», «хала», «бостық» сөзінен пайда болған (әлемнің жаратылуынан бұрын бар болған бостық), ал оның түп негізі ҳазірет Мұхаммед пайғамбардың терен ойларға шому үшін Хира тауарлындағы үнгірде онашалануымен байланыстырылады» [5], - деп түсіндіреді.

Бірін-бірі толықтыратын қылуеттің екі түрі бар: бірі - шарифаттағы қылует, екіншісі - тариқаттағы қылует. «Шарифат қылуетінсіз тариқат

қылуеті мүмкін емес» [1, 21]. «Шарифаттағы қылует - барша ұят деп саналатын қымыл-әрекеттерден және жаман сөздерден, кателіктер мен құнөлардың бәрінен ұзактап, тәубе ету. Бұлай жасамаса, салик тариқаттағы қылуетке лайық болмайды» [1,22; 4,103].

Нәпсіні жою сопылықтың ен негізгі мазмұнын құрағандықтан, тариқаттағы қылует немесе онашалану - мұридтің өз-өзімен есеп беруіне, өз нәпсісімен құресуіне мүмкіндік тудырады. Осы жол арқылы бүкіл сезім мүшелерін сыртқы байланыстардан үзіп, ішкі өлемін құбылыстардан, киялдардан арылту арқылы өз бойындағы бүкіл киялдау-ойлау қабілетін бақылауға алып, назарын тек жүрекке аударып, одан тыс барлық нәрсемен катынасын үзеді. Бұл тек шайхтың рұқсатымен жасалады. Өйткені қылует адамды бастан-аяқ өзгеріске ұшыратады. Сондықтан мұридтің қылуетке кіретін уақыттың жеткенін шайх өзінің кемелдігі арқылы таразылап, айтқан. Зерттеулерден қылует процесінің түрлі болатынын көреміз.

Ғасырлар бойы сопылар қырық немесе мың бір күндік қылуетті кейде бірнеше рет жасаған. Ибн Арабий «Рисалат ал-анвар фима юмнах са-хіб ал-халва минал асрап» атты еңбегінде қылуеттің адам өмірі үшін шешуші мәнге ие екендігін айтып өтеді. Онда: «қылуетте О-дан О-ның өзінен басқа ештенені қалама, барлық ерік-жігерінді, талпынуынды О-дан басқа ешкімге бағыттама. Егер ғаламның сырлары алдында ашылатын болса (раушан гүлі сияқты), мұны раҳметпен қабылда, бірақ тоқтама! Ол сені сынап жатыр, сондықтан О-ны іздеуден тайсалма. Егер саған берілгендерге қанағат етсөн, О сенен қашады, ал О-ның өзіне жетсөн (раушанның иісі), ешнәрсе сенен қаша алмайды. Мынаны міндетті түрде білуің шарт - Ол ұсынғандарымен, сені сынап жатыр» [5, 184],-делінеді.

Сұлтан Ахмет Хазини аталмыш еңбегінде қылует дәстүрін егжей-тегжейлі былай түсіндіреді: «Бір күн бұрын қылует тазалығы үшін ораза ұстau керек. Қылует арапасында таң намазынан соң тәспі қайтару және «ла иллаха иллаллах» сөзін кайталу және зикр-и мұлаккан мен вирд-и мураххас айтылады. Зикрүллах біткеннен кейін сап түзеп, құбылаға қарап, жогары дауыста сегіз рет тәкбір (Аллаху акбар) айттылады. (Ясауия тариқатының зікірі -- «зикр-и ерре» немесе «зикр-и миншари» деп аталатынын жоғарыда айтып өттік. К.Ф.). Тәкбір айтудың максаты - нәпсі құмарлыққа карсы ашқан соғыстың басында Ҳақ Тағаладан жәрдем және женис сұрау. Сол күні екінде намазынан соң қылуетке кіретін

мүридке ауадан және сұыктан келер зиян болмасын дег, ғибадат және қылует бөлмелерінің барлық ашық жерлері жабылады. Кейін мүрид үйренген дұғаларын оқумен, тәубе жасаумен, құнөларының кешірілуін тілеумен, зікір айтумен құн батқанға дейін көз жастарын төгіп, Аллаға жалбарынады. Намаздан кейін тамактану үшін қол жуылады; қызмет етуші құмғанмен ауыз ашарға ыстық су әкеледі, сонымен ауыз ашылып, одан соң оған су берілмейді. Бұдан кейін Ахмет Ясаудің кереметтерімен жасалған қара тарыдан «қылует сорпасы» беріледі. Егер бұл табылмаса, қызыл тары да қолданылған. Сорпа әрқайсысына бөлек-бөлек беріледі. Бұндағы максат - ешкіммен ешнәрседе ортақ болмау және осылайша көрегендік ілімнің пайда болуына кедергілердің болмауын қамтамасыз ету. Сонын шөлдегенді басу үшін кішікентай қарбыз немесе аздап айран берілуі мүмкін. Тамактан соң Құран Кәрімнен бір сүре немесе бірнеше аят оқылады. Қатар-қатар тұрып, жоғары дауыспен үш рет тәкбір айтылады. Кейін отырып, сый-құрметпен тұн ортасына дейін зікір айтылады. Осы уақытта дәруіштерді бағыттау, құлышындыру үшін ясауия шайхтарының хикметтері дауыстап айтылады. Басқа жерде денелерін тазалайды. Ұстара мен тас дайын болғанша, үш рет тәкбір айтылады. Ұстарадан соң қылуетхана ішінде тап-таза болып төрт тарапқа қарап (алдымен қыбыладан бастау шартымен) үш тәкбір айтылады. Бұдан соң дөңгелектене тұрып, зікірге кіріседі. Бұл шырақ өшкенге дейін жалғасады. Бұдан кейін бірнеше сағат тынығады. Сол уақыттарда қашшама переделер ашылып, илахи нұрлар көрінеді. Дәруіштер түстерін дәстүр бойынша шайхқа айтып, жорытқызызады. Жақсы тұске дұға жасалынып, жаман тұс «құнө» делініп, лағнеттелінеді, сөйтіп ол Алланың нығметімен жақсылыққа айналады. Осылайша құндіз-тұн қырық құндік қылует біtedі. Асхана қызметшілері қылуетханадан бөрінен бұрын шығып, дәстүр бойынша құрбандық шалады. Бұл құрбандықтың қандарын итке бермesten, жерге көму және сүйектерін сактау әдетке айналған. Құрбандықтың етінен көуап жасалынып, сұық су немесе айранмен косып, қылуеттегілерге берілген. Бұл тұні қылуетте қалуға болмайды, үйлеріне қайтарылады. Ертеңіне таң намазына жиналып, үш тәкбір мен дұғалар жасалады. Бұдан кейін бөрінің жүректері рахаттанып, үйді-үйіне тарайды» [1,33-35].

Сафи ад-дин Қойлакы Қожа Ахметтің 12 мын мүриді, 40 қылуетханасы болғанын [6,29] айтады. Ал ясауия дәстүріндегі қылуеттің өзге тарикат қылуетінен тағы бір ерекшелігі - ер кісілермен қатар өйелдердің де зікірге түсуи [7, 232] болып табылады .

Сонымен, Ахмет Ясаудің түркі тарихындағы орны тек ислам дінін уағыздауы және хикмет жазуы ғана емес, ислам тарихында тұнғыш рет түркілік діни жолдың негізін салуымен де ерекшеленеді.

Қожа Ахметтің шығармасы діни тұрғыдан қарағанда, үнемі «негізгі отандағы» бақытты өмір үшін халықты адам бойындағы жаман әдеттерге қарсы құреске шақырып, қыындықтардың бөріне төзуге, сабыр сақтауға уағыздаса, ал тарихи тұрғыдан қарағанда, халқына тәрбие беруге және халқын сауаттандырып, ұлттық санасын оятуға бағытталғаны ақиқат. Ясауи ілімінің тарихи мәні міне, осында жатыр.

ӘДЕБІЕТ

1. Hazinî. Cevâhiru'l-Ebrâr Min Emvac-ı Bihâr. (Yesevi Menâkibnamesi). haz. Cihan Okuyucu. –Kayseri, 1995. -219 s.
2. Абубов А. Единство учения Яссави в народной Исламской вере. //Вестник МКТУ. №1. –Түркестан, 1996.
3. М.Али Аини. Ислам Тасаввүф тарихи, саделештирең Х.Р.Янналы, Акабе, Истанбул, 1985.
4. Körpilü F. Türk Edebiyatında İlk Mutasavviflar. –Ankara: «Diyanet İşler Başkanlığı», 1991.- 415-s.
5. Özsel M. Halvette 40 gün. –İstanbul: «Kaknüs». 2002. -227-s.
6. Сафи ад-дин Орын Қойлакы. Насаб-нама. //Дайындағандар: Ә.Муминов, З.Жандарбек. –Түркістан: «Мұра», 1992. -32-6.
7. Боровков А.К. Очерки по истории узбекского языка. //Советское Востоковедение, Вып. V. 232-б.

Резюме

Рассматриваются традиции зикр и хилват в учении Хажы Ахмеда Ясави на основе труда Султан Ахмеда Хазини «Джавахир ал-абраб».

Изучаются новые сведения и особенности зикр и хилват. При проведении этой традиции большое значение играет роль шейха. Также рассказывается значимость традиции в воспитании народа.

Summary

In this article are considered traditions zikr and halifat in Hazhy Ahmed Jasavi's doctrine on the basis of work Ahmed Hazini's Sultan «Dzhavahir is scarlet-abrab».

Zikr and halifat new data and features are studied. At carrying out of this tradition the great value plays a role of the sheikh. Also the importance of tradition in people education is told.